

Religijna terminologia Jeznika z Kolbu w dziele *Przeciwko sektom*. Wybrane zagadnienia

The Religious Terminology of Yeznik of Kolb in the Work *Against the Sects*. Selected Issues

Grair Magakian¹

Abstract: The article analyzes the issue of theological terminology in the treatise by Yeznik of Kolb *Against the Sects*, focusing on the etymology of key concepts and their significance in shaping early Christian thought in Armenia. The structure of the analysis includes a discussion of the historical context of the work, the division of the treatise into four parts, and a detailed presentation of selected terms. The author examines their sources, semantic range, and function in the polemics against dualistic and pagan religious systems. The methodology is based on source analysis, etymology, and theology, considering Greek, Syrian, and Iranian influences. The main conclusion is that Yeznik created a new layer of terminology, adapting philosophical concepts to the Christian doctrine of monotheism. Ancient sources include the writings of the Church Fathers and the Bible, which Yeznik adapted for the needs of Armenian theology. The contribution of this work lies in demonstrating Yeznik's role as a pioneer of Armenian theological terminology and its significance for the further development of Christian thought in Armenia. The article makes a meaningful contribution to the study of the language and theology of ancient Christianity.

Keywords: Jeznik of Kolb; theological terminology; Early Christianity; Armenia; religious dualism; monotheism; etymology

Tematyka związana z Jeznikiem² z Kolb³ – zasłużonym ormiańskim filozofem, tłumaczem, teologiem i działaczem społeczno-kościelnym

¹ Dr Grair Magakian, adiunkt, Instytut Językoznawstwa, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska; e-mail: grair.magakian@us.edu.pl; ORCID: 0000-0001-8477-0085.

² W transliteracji polskiej była także używana forma „Eznik”, oddająca pierwotną, starożytną wymowę tego imienia (o znaczeniu: ‘Ciołek’). W tym artykule będą stosować właściwą dla współczesnego języka ormiańskiego formę „Jeznik”.

³ Alternatywną (właściwszą dla współczesnej wymowy ormiańskiej) transliteracją jest „Koghb”, gdzie „gh” brzmi jak polskie dźwięczne „ch” w wyrazie „klechda”.

z V wieku⁴ – została po raz ostatni poruszona na łamach *Vox Patrum* ponad 40 lat temu. Był to wybitny artykuł wspaniałego uczonego, księdza profesora Bogdana Czesza⁵. W tym artykule autor szczegółowo omówił schemat polemiki z Marcjonem u Ireneusza z Lyonu i Jeznika z Kolb. Wpływ tego ormiańskiego Ojca Kościoła – jednego z uczniów twórcy alfabetu ormiańskiego, Mesropa Masztoca, oraz katolikosa Sahaka Par-tewa, którzy zajmowali się również tłumaczeniami tekstów chrześcijańskich na język ormiański – na wczesnochrześcijański Kościół Ormiański był bez wątpienia wyjątkowy.

Jeznik urodził się około 380 roku w Kolb (obecnie Tuzluca w Turcji), w regionie Czakatk, w prowincji Ajrarat, leżącej w północnej części Wielkiej Armenii. Zmarł około 450 roku⁶. W tym roku zatem obchodzimy 1575-lecie jego śmierci⁷.

Proces chrystianizacji Armenii tradycyjnie datuje się na 301 lub 314 rok, kiedy to Grzegorz Oświeciciel (ok. 240-332) ochrzcił króla Trdata III (298-330) oraz rodzinę królewską⁸. Choć ten symboliczny akt zapoczątkował przekształcenie Armenii w pierwszy oficjalnie chrześcijański kraj na świecie, dopiero w V wieku wykształciła się ormiańska

---

W starożytności Ormianie nazwę tej miejscowości wymawiali z twardym „ł”, znanym np. z rosyjskiego „л” (albo polskiego „kresowego” ł) i notowali w swym piśmie literami լոռք a nie *լոռք. W średniowieczu owo pierwotne twarde „ł” zaczęło wymawiać jak „gh”. Por. imię „Łukasz”, Ղուկաս w grabarze (= w języku starormiańskim) wymawiane „Łukas”, a obecnie „Ghukas”. Na koniec warto dodać, że we współczesnej ormiańszczyźnie wyrazy o znaczeniu „Jeznik z Koghbu” są wymawiane: „Jeznik Kochpaci”, z akcentem na ostatnich sylabach i twardym „c” jak w terminie muzycznym „cis-mol”.

⁴ Por. E. Doluchanjan, *Sen Arewszatjany V-VI dareri haj pilisopajakanmtki heta-zotogh*, w: *Sen Arewszatjan 90*, red. W. Ter-Ghewondjan et al., Jerewan 2020, s. 97.

⁵ B. Czesz, *Schemat polemiki z Marcjonem u Ireneusza z Lyonu i Eznika z Kolb*, *VoxP* 6 (1984) s. 71-80.

⁶ Zob. A. Matevosyan, *The dogma of the Holy Trinity in the Letter of Eznik of Kolb*, „Bulletin of the Institute of Oriental Studies” 3/1 (2023) s. 44-51; A. Orengo, *Eznik of Kolb as a Translator of Methodius of Olympus*, w: *Greek Texts and Armenian Traditions: An Interdisciplinary Approach*, red. F. Gazzano – L. Pagani – G. Traina, Berlin – Boston 2016, s. 31-45; A. Meillet, *Sur le sens d'un passage d'Eznik*, *REArm* 5 (1925) s. 179-181; A. Meillet, *Sur l'etymologie de Or*, *REArm* 5 (1925) s. 183-184.

⁷ Por. J.R. Russell, „Eznik of Kolb,” *Encyclopædia Iranica*, t. 9/2, s. 129-130, w: <http://www.iranicaonline.org/articles/eznik-of-kolb> (dostęp: 02.04.2025).

⁸ Zob. tom 40 „Vox Patrum” poświęcony 1700. rocznicy chrztu Armenii, przede wszystkim: D. Próchniak, *Od ortodoksji do kościoła narodowego. Armenia w epoce wczesnochrześcijańskiej (301-726)*, *VoxP* 40 (2001) s. 49-82. Por. L. Arpee, *A History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time*, New York 1946.

literatura chrześcijańska, oparta na nowo powstałym języku literackim i piśmie stworzonym przez Mesropa Masztoca. Literatura ta przyczyniła się zarówno do umocnienia chrześcijaństwa w Armenii, jak i do wytworzenia argumentów przeciwko, jeszcze sporadycznie praktykowanemu, zaratusztrianizmowi⁹. W tym okresie zainicjowano również rozwój ormiańskiej tradycji literackiej w różnych gatunkach, szczególnie w zakresie przekładoznawstwa biblijnego, co jeszcze bardziej umocniło pozycję Armenii jako chrześcijańskiego narodu¹⁰.

Celem niniejszego artykułu jest wyodrębnienie i analiza terminów użytych przez Jeznika w traktacie *Przeciwko sektom*, ze szczególnym uwzględnieniem ich etymologii, w celu określenia ich pochodzenia oraz zakresu użycia w klasycznym języku ormiańskim (*grabar*)¹¹ z perspektywy teologicznej.

Celem Jeznika (...) było obalenie istniejących w Armenii lub wywierających pewien wpływ na Ormian pogańskich religii, kierunków heretyckich i dawnych ludowych wierzeń (...), wspierając tym samym zakorzenienie się oficjalnego wyznania kościelnego i prawd religijnych w Armenii¹².

---

⁹ Por. M. Boyce, *Zoroastrians. Their Religious Beliefs and Practices*, London – New York 2003, s. 84, 97.

¹⁰ Por. M.E. Stone, *Biblical Figures in the Armenian Tradition*, w: *Biblical Figures in Deuterocanonical and Cognate Literature*, red. H. Lichtenberger – U. Mittmann-Richert, Berlin – New York 2008, s. 629-646; *Jezniki ew ir „Jeghc Aghandacoc” i Masin, Karcikner*, „Szoghakat” 4 (1955) s. 110, <https://tert.nla.am/archive/NLA%20AMSA-GIR/shoxakatPolis/1955/4ocr.pdf> (dostęp: 19.01.2025).

¹¹ *Grabar* (znany również jako ormiański klasyczny czy też liturgiczny) to starożytna forma języka ormiańskiego, która funkcjonowała od V do połowy XIX wieku. Pierwsze teksty w tym języku pochodzą z około V wieku po Chrystusie. Wiele z tych pism to tłumaczenia wcześniejszych dokumentów, sporządzonych pierwotnie w grece, hebrajskim, perskim itd., których oryginalne wersje czasem nie dotrwały do naszych czasów. Około XII wieku *grabar* przeszedł proces transformacji, stając się językiem średnioormiańskim. *Grabar* był używany w charakterze języka literackiego Ormian aż do początków XIX wieku, a obecnie sporadycznie jest językiem liturgicznym stosowanym przez narodowy Ormiański Kościół Apostolski. Zob. A. Pisowicz, *Gramatyka ormiańska (Grabar – Aszcharabar)*, Kraków 2001, s. 35-187; R.W. Thomson, *An Introduction to Classical Armenian*, New York 1989, s. 11-21; A. Meillet, *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique*, Vienne 1936, 9-18, 64-67.

¹² N. Sahakjan, *Te inczn e jeghcum Jezniky. Misak Chostikjani` žoghovrdakan hawatalikneri pntutuky Koghbcu jerkum*, „Mszakujt ew ardiakanacum”, w: <https://modernities.am/ժողովրդական-հավատալիքներն-ու-եկեղեց/> (dostęp: 08.02.2025). Por. Orenco, *Eznik of Kolb*, s. 34, 37-38; P. Lucca, *If Man Had Received Such a Nature...*:

Pytania badawcze koncentrują się na dwóch zagadnieniach: jakie znaczenie mają terminy teologiczne wprowadzone przez Jeznika w traktacie *Przeciwko sektom* oraz jakie zmiany zaszły w zakresie znaczeniowym tych terminów w języku ormiańskim? Metodologia pracy polega na badaniu materiału źródłowego dzieła *Przeciwko sektom*, etymologicznej analizie wybranych terminów, interpretacji znaczeń terminów w ich religijnym kontekście, szczególnie w odniesieniu do kwestii monoteizmu i stwórczości Boga w myśli teologicznej wczesnochrześcijańskiego Kościoła Ormiańskiego. Dodam też, że wybrałem w szczególności terminy mające istotne znaczenie w kontekście m.in. chrześcijańskiego monoteizmu oraz polemiki z dualistycznymi i pogańskimi systemami religijnymi.

1. Traktat *Przeciwko sektom* Jeznika z Kolb

Jednym z najwybitniejszych przedstawicieli swojej epoki był bez wątpienia doktor kościoła ormiańskiego Jeznik z Kolb¹³, prawdopodobnie późniejszy biskup Bagrewandu¹⁴, który kształcił się w Edessie oraz Konstantynopolu¹⁵, należąc do pierwszego pokolenia ormiańskich uczonych humanistów. To właśnie oni – Mesrop Masztoc, historycy Mowses Chorenaci¹⁶ i Jegisze¹⁷,

---

Textual Form, Transmission, and Interpretation of a Passage in Eznik's Refutation of the Sects (Book I, 11 [§ 45]), „Annali di Ca' Foscari. Serie orientale” 55 (2019) s. 174-176.

¹³ H. Wace – W.C. Piercy, *A Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century A.D., with an Account of the Principal Sects and Heresies*, Boston 1911, s. 360-361.

¹⁴ Zob. R.P. Casey, *The Armenian Marcionites and the Diatessaron*, JBL 57/2 (1938) s. 185-194.

¹⁵ Zob. C.S.C. Williams, *Eznik's résumé of Marcionite doctrine*, JTS 45/177-178 (1944) s. 65-70. Por. V. Langlois, *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, t. 1, Paris 1867, s. xxii.

¹⁶ Urodził się ok. 410 roku w Taronie (obecna Anatolia). Data jego śmierci pozostaje nieznana. Ormiański historyk, pierwszy autor, który przedstawił dzieje Armenii od czasów legendarnych do połowy V wieku (por. *Mojżesz z Chorenu*, Encyklopedia PWN, w: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Mojzesz-z-Chorenu;3942732.html>, dostęp: 01.04.2025).

¹⁷ Autor *Historii Wardana i wojny ormiańskiej*, szczegółowej relacji o ormiańskim powstaniu przeciwko Persom rządzonemu przez Jazdegerda II w 450 roku, wywołanym jego prześladowaniem chrześcijaństwa. Por. R.W. Thomson, *ΕΛΙΣΗ*, w: *Encyclopædia Iranica*, t. 8/4, s. 365-366, w: <https://www.iranicaonline.org/articles/elise->, dostęp: 01.04.2025.

tłumacz Korjun¹⁸ i inni, dzięki alfabetowi ormiańskiemu, dokonali przekładów kluczowych tekstów chrześcijańskich, m.in. z języków greckiego i syryjskiego, w tym Biblii oraz pism Ojców Kościoła. Można stwierdzić, że na podstawie tych źródeł Jeznik stworzył traktat teologiczny, w którym wchodził również w polemikę z heretykami. Choć oryginał jego głównego dzieła nie posiada tytułu, współcześni badacze nadali mu takie nazwy, jak *O Bogu, Przeciw sektom* czy też *Mowa przeciwko herezjom*¹⁹. Traktat ten, napisany w języku ormiańskim, zachował się do dzisiaj tylko w jednym manuskrypcie z 1280 roku²⁰. Składa się on z czterech części²¹:

- w pierwszej w naturalnym rozumowaniu, opartym na logice, autor odrzuca pogańskie sekty, które nie uznawały jedności Boga, aktu stworzenia i nieśmiertelności duszy;
- w drugiej części dokonuje krytycznej analizy m.in. religii perskiej, bazującej na (również krytyce) koncepcji dualizmu²²;
- w trzeciej części Jeznik odnosi się zasadniczo do religii greckich filozofów;
- w czwartej części omawia przede wszystkim kwestie związane z herezją marcjonizmu²³.

Główna tematyka traktatu koncentruje się na kontrastowaniu chrześcijańskiego monoteizmu z dualistycznymi i politeistycznymi systemami

---

¹⁸ „Uczeń Masztoca, Koriun, był autorem pierwszej biografii swego mistrza na tle wydarzeń związanych z opracowaniem alfabetu ormiańskiego. Jego *Historia* (potocznie znana jako *Żywot Masztoca*) powstała niedługo po śmierci jej bohatera, między 443 a 450 rokiem. Do *Historii* Koriuna została dołączona chronologia życia Masztoca, którą uważa się za pierwszy zabytek historiograficzny. Koriuna zalicza się do szeregu autorów tzw. «ruchu tłumaczy» (...)» (P. Mnatsakanyan, *Kultura języka ormiańskiego w dawnej Polsce*, Kraków 2015, s. 21-22).

¹⁹ Zob. Jezynkaj Wardapeti Koghbacuoj, *Jeghc Aghandoc*, Jerewan 1994. Por. *Jezniki ew ir „Jeghc Aghandacoc” i Masin, Karcikner*, s. 109.

²⁰ Zob. Jeznik Koghbaci, *Jeghc aghandoc*, w: <https://digilib.aua.am/book/162/%5BԷՂԾ%20ԱՂԱՆԴՈՅ%20ԵԶՆԻԿԻ%20ԿՈՂՐԱՍԻՈՅ%5D> (dostęp: 19.01.2025).

²¹ Por. Jezynkaj Wardapeti Koghbacuoj, *Jeghc Aghandoc*, s. 286; *Jezniki ew ir „Jeghc Aghandacoc” i Masin, Karcikner*, s. 110.

²² Szczegóły o koncepcji dualizmu, zob. J.K. Choksy, *The Notion of Dualism (Iranian Religions: Zoroastrianism)*, The Circle of Ancient Iranian Studies, w: https://www.cais-soas.com/CAIS/Religions/iranian/Zarathushtrian/notion_dualism.htm (dostęp: 03.02.2025); B. Kaim, *Wieżnie płonący ogień. Historia Zoroastryzmu. Notatki z wykładu*, opr. P. Borycki, Warszawa 2015; J. Kronen – S. Menssen, *The defensibility of Zoroastrian dualism*, „Religious Studies” 46/2 (2010) s. 185-205.

²³ Por. Koghbatsi, *Refutation of the Sects*, tł. i ed. T. Samuelian, New York 1986.

religijnymi, które Jeznik uznawał za zagrożenie dla doktryny chrześcijańskiej²⁴. Jego krytycyzm można podsumować jako surową krytykę pogańskich zabobonów, animizmu i czczenia demonów oraz jednoznaczne stwierdzenie prawdziwości chrześcijańskiej nauki, według której dusza człowieka jest nieśmiertelna, kontynuuje życie w zaświatach, pozbawiona jak ciała, tak i ziemskich pragnień²⁵.

Dzieło Jeznika jest wyjątkowe również z co najmniej następujących powodów:

- jest to pierwszy traktat apologetyczny napisany w języku ormiańskim w V wieku, co stanowi wyjątkowo istotny wkład w rozwój wczesnochrześcijańskiej literatury teologicznej;
- traktat świadczy co najmniej o głębokiej znajomości Jeznika zarówno syryjskiej, jak i greckiej tradycji teologicznej;
- dzieło to stanowi cenne źródło wiedzy na temat przedchrześcijańskiej mitologii oraz folkloru Armenii, oferując głęboką analizę wierzeń i rytuałów pogańskich, które zostały stopniowo wypierane przez chrześcijaństwo, przyczyniając się tym samym do zrozumienia procesów kulturowych i religijnych transformacji w tym regionie²⁶.

2. Terminy i ich etymologia

Do badań traktatu (również dla analizy etymologicznej) wyodrębniłem terminy zastosowane (a czasem wręcz wymyślone) przez Jeznika, korzystając z następujących – ale nie tylko – publikacji:

- Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, American University of Armenia, w: <https://digilib.aua.am/book/162/%5BԵՂԾ%20ԱՂԱՆԴՈՅ%20ԵԶՆԻԿԻ%20ԿՈՂԲԱՅԻՆՅ%5D> (dostęp: 19.01.2025);
- Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, „Zoraweb”, w: https://zoraweb.com/files/zw/books/Եղծ_աղանդոց_Եզնիկ_Կողբացիոյ.pdf (dostęp: 18.01.2025);

²⁴ Zob. Jezynkaj Wardapeti Koghbacuoij, *Jeghc Aghandoc*, 286-287; *Jezniki ew ir „Jeghc Aghandoc”i Masin*, Karcikner, s. 110; M.J. Blanchard – R. Darling Young, *A Treatise on God Written in Armenian by Eznik of Kolb (floruit c. 430-c. 450), An English Translation, with Introduction and Notes (Eastern Christian Texts in Translation)*, Leuven 1998, s. 11-32.

²⁵ Por. Doluchanjan, *Sen Arewszatjany*, s. 100.

²⁶ Szerzej zob. Blanchard – Darling Young, *A Treatise on God Written in Armenian by Eznik of Kolb*, s. 11-32.

- Aszot Abrahamjan, *Jeznik Koghbacu jerki terminabanutjan masin*, „Patmabanasirakan handes” 3 (1971) s. 61-77;
- Jezynkaj Wardapeti Koghbacuoj, *Jeghc Aghandoc*, Jerewan 1994.

Transliteracji z alfabetu ormiańskiego na alfabet łaciński (dla wymagań niniejszego tekstu) dokonałem za pomocą portalu <https://www.ushuaia.pl/transliterate>. Tłumaczenia z języka grabar oraz współczesnego ormiańskiego na język polski zostały wykonane przeze mnie.

W niniejszym artykule nie podejmę się szczegółowego badania religijno-filozoficznych aspektów traktatu Jeznika, lecz skoncentruję się na wyjaśnieniu znaczenia kilku terminów, które przez niego zostały wprowadzone jako neologizmy lub adaptacje greckich/syryjskich koncepcji i utrwaliły się w języku ormiańskim.

Wyraz *unnuḡ* (arradź), z różnymi derywacjami (np. *unnuḡūn* (arradźno), *junuḡ* (harradź), *qunuḡhūū* (zarradźinsn) itd., występuje 116 razy), choć zasadniczo znaczy ‘przed’ (np. przed kimś lub przed czymś), ‘naprzód’ (w sensie kierunku, ruchu do przodu), ‘z przodu’ (w znaczeniu lokalizacji, pozycjonowania), ‘w przód’ (w kontekście czynności, działania), ‘wcześniej’ (jeśli chodzi o kontekst czasowy)²⁷, u Jeznika występuje jednak przede wszystkim jako ‘(pra)początek’²⁸. Rzecz w tym, że „[j]ednym z przyjętych przez niego «prapoczątków» jest «sprawiedliwy Bóg», drugim «obcy dobry Bóg», a trzecim «materia» (...), którą uważa za złego Boga, początek zła”²⁹.

Dobrym, ale niejedynym przykładem derywacji *unnuḡ* jest przymiotnik oraz przysłówki *junuḡuqunū* (harradźagojn)³⁰, praktycznie w tym samym znaczeniu: „A więc w czym należało pozostać niezachwianym? Czy w tym, co na początku³¹ zostało przepowiedziane i co miało zachować go nieśmiertelnym przez posłuszeństwo przykazaniu?”³².

²⁷ Por. Matthias Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, Venice, S. Lazarus Armenian Academy, 1875-79, s. 59, w: https://ia801706.us.archive.org/7/items/ClassicalArmEngBedrosian/Classical_Arm-Eng_Bedrosian.pdf (dostęp: 01.04.2025).

²⁸ Zob. Abrahamjan, *Jeznik*, s. 64. Por. Jeznik Koghbači, *Jeghc aghandoc*, s. 7, 8, 11, 60, 62, w: https://zoraweb.com/files/zw/books/Եղծ_աղանդոց_Եզնիկ_Կողբացիոյ.pdf (dostęp: 06.02.2025).

²⁹ Por. Abrahamjan, *Jeznik*, s. 64.

³⁰ Choć portal <https://www.ushuaia.pl/transliterate> jako oficjalną wersję transliteracji proponuje „jarradźagojn”, jednak właściwą wymowa po ormiańsku jest „harradźagojn”.

³¹ W oryginale *junuḡuqunū* (harradźagojn).

³² Jeznik Koghbači, *Jeghc aghandoc*, s. 15.

G. Dżahukjan rekonstruuje praformę dla *uṗuṣ* (arm) jako **or-mo-* oraz z *uṗuṣṭ* (armn) jako **ormen-*, co pozwala na dodanie sufiksów *-uṣ* (-m) i *-uṣṭ* (-mn)⁴².

Z tekstów Jeznika jednoznacznie wynika, że miał określone pojęcie o praprzyczynie zarówno czynu, jak i bycia, jednak nowego słowa nie wymyślił, lecz wykorzystał rzeczownik *uṗuṣṭuṣ* (patczarr), czyli przyczyna⁴³, 95 razy (z różnymi derywacjami). Wszak słowo to u Jeznika nabiera też innego znaczenia – ponownie ‘(pra)początek’, czyli raczej ‘Bóg’, ale już jako oczywisty termin charakteryzujący Stwórcę⁴⁴. Np. w poniższej sekwencji interpretacja przyczyny jest w pełni uzasadniona jako ‘(pra)początek’, czyli ‘Stwórca’: „Znowu ci, którzy przypisują stworzenie światła takim początkom⁴⁵, zwrócą się z tymi słowami, twierdząc, że są one właściwym początkiem dla wschodzącego słońca”⁴⁶.

W języku ormiańskim jest to ewidentne zapożyczenie z irańskiego wyrazu, którego składniki wywodzą się z prairiańskiego **pati-* (w sensie ‘przeciwko’) i **kar-* (w znaczeniu ‘czynić, robić’), a te z kolei z języka praindoeuropejskiego **k^wer-*⁴⁷. Wedle H. Aczarjan i G. Dżahukjan również chodzi o zapożyczenie z perskiego – *patčāra* (*paiti-čāra*)⁴⁸.

Następny rzeczownik – wieloznaczeniowy *qṗ* (goj)⁴⁹ z przeróżnymi derywacjami w traktacie Jeznika występuje aż 121 razy, ale bezpośrednio, jako ‘byt/istnieć’⁵⁰ – tylko sześć razy⁵¹. Samo zastosowanie m.in. zwrotu „z niebytu powstaje byt” (albo „z nieistnienia powstaje istnienie”)⁵² już świadczy o terminologicznej percepcji bytu w mentalności Jeznika.

⁴² Por. Dżahukjan, *Hajeren stugabanakan*, s. 93; Aczarjan, *Hajeren*, t. 1, s. 326-327. Szerzej zob. B.A. Olsen, *The noun in Biblical Armenian: origin and word-formation: with special emphasis on the Indo-European heritage*, Berlin – New York 1999, s. 335-337, 368-369.

⁴³ Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 602.

⁴⁴ Abrahamjan, *Jeznik*, s. 66-67.

⁴⁵ W oryginale jest *uṗuṣṭuṣ* (patczarr).

⁴⁶ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 30.

⁴⁷ Szerzej zob. W. Belardi, *Sull'origine delle voci armene antiche inizianti con -pat*, „Handes Amsorya” 75/10-12 (1961) s. 385-392. Por. Olsen, *The noun*, s. 902; V. Livshits, *Armeno-Partho-Sogdica*, „Iran and the Caucasus” 10/1 (2006) s. 84.

⁴⁸ Dżahukjan, *Hajeren stugabanakan*, s. 626-627. Por. H. Aczarjan, *Hajeren*, t. 4, Jerewan, 1979, s. 45.

⁴⁹ Zob. G. Awetikean et al., *Nor barrgirk hajkazean lezui*, t. 1, Wenetik 1836, s. 569.

⁵⁰ Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 124.

⁵¹ Por. Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*; Abrahamjan, *Jeznik*, s. 67.

⁵² Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 51; Abrahamjan, *Jeznik*, s. 67.

Np. „On, a nie jakiś inny byt⁵³, ale (...) demon (...) czasami przez swoje wcielenie, a czasami przez działanie szkodzi”⁵⁴.

Mimo pierwotnego znaczenia słowa qnj w języku ormiańskim jako ‘rzeczywiście istniejący, egzystujący, bytujący, byt, istota, przedmiot/ rzecz, egzystencja, istnienie, bycie, realność’ oraz jego użycia w podobnych kontekstach, u Jeznika rzeczownik ten występuje również w znaczeniu ‘Bóg’⁵⁵ – „ten, który obdarza istnieniem tych, którzy zaistnieli”⁵⁶.

H. Aczarjan uważa, że jest to praindoeuropejskie słowo wywodzące się z *ves-* (czyli ‘zostać, mieszkać’), jako porównanie zaś podaje *vásati* z sanskrytu, staroperskiego *ā-vahana* (w sensach ‘zatrzymać się, zamieszkać, miejsce do zamieszkania’)⁵⁷.

Termin *uḷuḡuḡ* (anarar) spotykamy jako ‘samoczynne, samoukształtowane, niestworzone’⁵⁸ itp., 16 razy z różnymi derywacjami. Mamy też do czynienia ze znaczeniem ‘stworzony’ oraz ‘samowystarczalny’. Termin ten odnosi się do bytu, który nie został stworzony przez kogokolwiek lub cokolwiek, lecz jest stwórcą wszystkiego. Przeciwnieństwem anarar jest „stworzenie” – określenie to opisuje coś, co zostało stworzone, z odpowiednią nazwą wskazującą na ten stan⁵⁹.

Teologiczno-terminologiczne znaczenie *uḷuḡuḡ* widać też, m.in., kiedy Jeznik pisze: „(...) [J]eżeli Bóg był niestworzony⁶⁰, to także proste elementy są niestworzone. W związku z tym, skąd wzięła się materia (...)?”⁶¹.

Czyli *uḷuḡuḡ* to antonim dla *uḡuḡuḡ* (ararac), który pojawia się różnych derywacjach 142 razy (i w różnych kontekstach) w znaczeniu ‘stworzony’⁶² lub też ‘wszystko, co zostało stworzone’. Rzeczownik *uḡuḡuḡ* H. Aczarjan wywodzi z praindoeuropejskiego rdzenia *ar-*, który możemy porównać z awestyjskim *arənāvi* (‘powstało, dzieło’). A stąd mamy już *uḡuḡ-* od czasownika *uḡuḡ* (*arnem*, czyli ‘robić, czynić’) z końcówką *-uḡ* (-ac)⁶³ itd. Z pomocą ormiańskiego przedrostka

⁵³ W oryginale jest qnj (goj).

⁵⁴ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 22.

⁵⁵ Abrahamjan, *Jeznik*, s. 67.

⁵⁶ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 51.

⁵⁷ Aczarjan, *Hajeren*, t. 4, Jerevan 1971, s. 576. Por. Martirosyan, *Etymological*, s. 221; Olsen, *The noun*, s. 89.

⁵⁸ Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 25.

⁵⁹ Por. Abrahamjan, *Jeznik*, s. 67.

⁶⁰ W oryginale jest *uḷuḡuḡ* (anarar).

⁶¹ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 7.

⁶² Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 69.

⁶³ Aczarjan, *Hajeren*, t. 1, s. 262.

przeczącego *uñ-* (an-) powstaje *uñuñuñ* (anarar), nie jest zaś wykluczone, że ten przedrostek pochodzi z praindoeuropejskiego **n-*⁶⁴.

uñuñhqrñ (anskizbñ), czyli ‘niestworzony’⁶⁵, ‘bez początku, wieczne’ – choć występuje tylko raz, ale wywodzi się z *uñhqrñ* (skizb) – 15 razy jako początek⁶⁶, i pojawia się też jako antonim dla *uñqrñuññ* (skzbnavor) – również z takimi derywacjami jak *uñuñqrñuñuñhgp* (anskzbnakick)⁶⁷, *uñqrñuññuñuñgñ* (skzbnauoracñ), ale już w sensie ‘zapoczątkowany’ (przeważnie przez Stwórcę)⁶⁸. Terminologiczne znaczenie u Jeznika w przypadku *uñuñhqr* jest raczej w sensie ‘współwieczny, wiecznie współistniejący, zawsze istniejący razem’⁶⁹.

Poniższe stwierdzenie Jeznika, jedno z wielu podobnych, jednoznacznie dowodzi właśnie terminologiczne zastosowanie koncepcji *bez początku* w jego rozważaniach teologicznych: „(...) [w]ieczny i bez początku⁷⁰ jest ten, który nie otrzymał swojego początku od kogokolwiek ani czegokolwiek i który nie ma nikogo ponad sobą, kogo należałoby uważać za jego przyczynę (...)”⁷¹.

W języku ormiańskim wyraz ten pochodzi z *uñuñuñh* (sksanil) – ‘zacząć, rozpocząć’, rdzeniem zaś jest prawdopodobnie praindoeuropejskie *skak* (‘na zewnątrz, ujawnia się’)⁷². Wyjaśnienie przedrostka przeczącego *uñ-* jest podobne do powyższego przypadku *uñuñuñ* (anarar).

ñuñuñ (eakan) – obok później omawianych *ññuñññuñuñ* (mszndźenaur), *ññuññññuñuñuñuñ* (mszndźenaurakan) – w znaczeniu ‘na zawsze, odwieczne’⁷³, u Jeznika występuje z różnymi derywacjami 7 razy i to najczęściej jako ‘samobyty, samostworzony’. Religijna płaszczyzna u Jeznik w tym przypadku obejmuje m.in. następującą percepcję Boga: „To, co

⁶⁴ Zob. B.A. Olsen, *Armenian*, w: *The Indo-European Languages*, red. M. Kapović, London – New York 2017, s. 426.

⁶⁵ Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 48.

⁶⁶ Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 644.

⁶⁷ „W oryginale: ‘*uñuñqrñuñuñhgp*’ (anskzbnakic) oznacza ‘tego, który istnieje wiecznie, będąc równoległym do wiecznego’, ‘współistniejącego, nie mającego początku’, ‘tego, który, nie mając początku, istnieje razem z Bogiem, który również nie ma początku’” (Jezynkaj Wardapeti Koghbaucioj, *Jeghc Aghandoc*, s. 290-291).

⁶⁸ Jeznik Koghbači, *Jeghc aghandoc*, s. 1, 21. Por. Abrahamjan, *Jeznik*, s. 67, 69.

⁶⁹ Por. Abrahamjan, *Jeznik*, s. 69.

⁷⁰ W oryginale jest *uñuñhqr* (anskizb).

⁷¹ Jeznik Koghbači, *Jeghc aghandoc*, s. 1.

⁷² Dżahukjan, *Hajeren stugabanakan*, s. 684; Aczarjan, *Hajeren*, t. 4, s. 231. Por. Olsen, *The noun*, s. 369-370.

⁷³ Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 195.

się porusza i zmienia, nie jest samoistne, lecz albo zostało spowodowane przez coś lub kogoś, albo stworzone z nicości. Ten zaś, kto istnieje (Bóg) i porusza wszystko, sam nie podlega ruchowi ani zmianie, ponieważ jest samoistny i niezmienny”⁷⁴.

Jeznik wierzy również, że „[j]eśli (...) jedna jest przyczyna wszystkiego i ta sama – samostworzona i wieczna”⁷⁵ – to oczywiste, że inne rzeczy nie są samostworzone i nie są wieczne”⁷⁶. Poza tym w przypadku jego rozważań „(...) byt jako samoistny i istotny jest niezmienny, nieruchomy i wieczny, dlatego przeciwstawia mu wszystko, co istnieje poza nim, jako rzeczy niesamoistnie-bytujące, lecz zmienne i przemijające”⁷⁷.

Wyraz ten występuje jako antonim *շղաղաւ* (czeakan) – ‘nieistniejący’. Np. „Jak to, co nie istnieje”⁷⁸ i nie jest nieprzemijające, może oddawać cześć temu, co wieczne i nieprzemijające?”⁷⁹.

ղաղաւ (eakan) pochodzi z praindoeuropejskiego rdzenia **es-mi* – **es-* (być), który możemy porównać z staroindyjskie/wedyjskie *ásmi*, staroislandzkie *em*, litewskim *esmi* itd.⁸⁰

Kolejny termin to *մշտնջենաւ* (msztndženaur). Jeznik użył go w różnych derywacjach 22 razy w znaczeniu ‘odwieczny’⁸¹, bytujący’, jako antonim dla *չմշտնջենաւ* (czmsztndženaur) – ‘niewieczny, niebytujący’ itd. Wedle Jeznika chodzi o:

(...) wyznanie nauki, a nie dociekanie, ponieważ to, co istnieje, musi być wieczne⁸² i bez początku, którego istnienie nie pochodzi z żadnego źródła. (...) Jeśli, jak świadczą, przyczyną wszystkiego jest jedno, które jest zarazem istniejące i odwieczne⁸³, to oczywiste jest, że wszystko inne nie jest istniejące ani wieczne (...)”⁸⁴.

⁷⁴ Abrahamjan, *Jeznik*, s. 68.

⁷⁵ W oryginale jest *ղաղաւ եւ մշտնջենաւ* (eakan jev msztndženaur).

⁷⁶ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 2.

⁷⁷ Abrahamjan, *Jeznik*, s. 68.

⁷⁸ W oryginale jest *շղաղաւ* (czeakank).

⁷⁹ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 2.

⁸⁰ Por. Dżahukjan, *Hajeren stugabanakan*, s. 216; Aczarjan, *Hajeren*, t. 2, Jerewan 1973, s. 25. Por. S. Young, *Baltic*, w: *The Indo-European Languages*, red. M. Kapović, London – New York 2017, s. 509.

⁸¹ Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 482.

⁸² W oryginale jest *մշտնջենաւ* (msztndženaur).

⁸³ W oryginale jest *մշտնջենաւ* (msztndženaur).

⁸⁴ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 1, 2.

A to, że przeciwieństwem *վշտնդեմանք* jest *սկզբնաւոր*- (skzbnauor) jako ‘początkujący’⁸⁵ w sensie ‘stworzony, mający początek od Stwórcy’, można znaleźć we fragmencie: „Chociaż boskość jest nieśmiertelna i wieczna, która jest wiecznym⁸⁶ istnieniem i nie ma początku, ani końca, to jednak dała nieśmiertelność aniołom i duszom ludzkim (...)”⁸⁷.

W rdzeniu *վշտնդեմանք* mamy *վիշտ* (miszt) – ‘wiecznie’, i jak świadczą G. Dżahukjan i H. Aczarjan, jest to zapożyczenie z irańskiego źródła z **mišt* (awestyjskie **mišti-* lub **mušti-*)⁸⁸. Sufiks *-աւոր* (-avor) pochodzi z indoeuropejskiego rdzenia **bher-* – ‘nosić, przynieść’⁸⁹.

հնքնաւայց (inknakac) z różnymi derywacjami występuje 7 razy u Jeznika w znaczeniu ‘samoistniejący’ lub też ‘początkowo samodzielnie zaistniały’⁹⁰ i ‘niestworzony przez innych’⁹¹. Jeznik stworzył kolejny rzeczownik – *հնքնաւայցնյօքիւ* (inknakacutiun) jako ‘samozaistnienie’. Znaczenie terminologii religijnej tego słowa staje się bardziej precyzyjne w ujęciu początkowo samodzielnie zaistniałego, gdy obserwujemy wyraz np. w następującym kontekście: „(...) wszystko, co się jawi, jest stworzone, a nie samoistne”⁹². Przecież chodzi o „(...) coś, co jest samoistną⁹³ przyczyną wszystkiego, co nie powstało z czegokolwiek, lecz samo z siebie jest samoistne, istniejące od początku (...)”⁹⁴.

հնքնաւայց składa się *հնքն* (inkn), *աւ* (a, jako spójnik) oraz *այց* (kac). *հնքն* jest utworzone z indoeuropejskiego rdzenia *ph-* (qe) od **sue-* lub **s(e)ue-*, zwrotnego zaimka osobowego, i można porównać z ormiańskim *իւր* (jur, jako swój) – **seuoro-*, a także staroindyjskim/we-dyjskim *svá*, awestyjskie *hva* (też swój), czy łacińskie *suus* lub rosyjskie *свой* itd.⁹⁵ *այց* (kac) wedle G. Dżahukjana pochodzi z *կեալ* (keal) i jest

⁸⁵ Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 644.

⁸⁶ W oryginale jest *վշտնդեմանք* (msztndženaur).

⁸⁷ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 21.

⁸⁸ Dżahukjan, *Hajeren stugabanakan*, s. 527; Aczarjan, *Hajeren*, t. 3, Jerewan 1977, s. 323.

⁸⁹ Dżahukjan, *Hin hajereni werdžacancneri cagumy*, „Patma-banasirakan handes” 1-2 (1994) s. 62.

⁹⁰ Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 244.

⁹¹ Zob. Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*; Abrahamjan, *Jeznik*, s. 68.

⁹² W oryginale jest *հնքնաւայց* (inknakac). Zob. Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 42.

⁹³ W oryginale jest *հնքնաւայց* (inknakac).

⁹⁴ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 43.

⁹⁵ Dżahukjan, *Hajeren stugabanakan*, s. 286. Por. Aczarjan, *Hajeren*, t. 2, s. 244-245.

czasownikiem indoeuropejskim z rdzenia **g^ueiā-* pochodzące z **g^uei-* ('żyć'). Można porównywać z litewskim *gīti* także w znaczeniu 'żyć'⁹⁶ itd.

Następny termin – *ընթերակաց* (ynterakac) lub *առընթերակաց* (arrynterakac) w różnych derywacjach występuje 6 razy w znaczeniu 'początkowo wspólnie istniejący'⁹⁷, 'będący blisko'. Interpretując zagadnienie bytu boskiego u Jeznika, A. Abrahamjan zaznacza, że Jeznik dokonuje rozważań, używając m.in. terminu „ynterakac”. Jest on zdecydowanie przeciwny poglądom, które przyjmują, że do „jednej istoty” można przypisać jakąkolwiek materialną rzecz. W skrócie, jest on przeciwny pojęciu „ynterakac”, wychodząc z perspektywy idealistyczno-chrześcijańskiego monizmu⁹⁸. Jeznik pisze: „(...) Niech nikt nie waży się uznawać świata za samodzielny byt i czymś wspólnym [współistniejące] wraz z bogiem jako rzecz materialną (domniemać)”⁹⁹.

Powyższe stwierdzenie jest dla Jeznika uzasadnione, wychodzi bowiem z przekonania, że „(...) obok Boga nie (współ)istniała¹⁰⁰ (...) żadna materia”¹⁰¹.

ընթերակաց składa się z (*առ*)*ընթեր* ((arr)ynter) w sensie 'blisko, przy', *ընթեր* (ynter) zaś ma prawdopodobnie praindoeuropejskie pochodzenie z formy *enter* (np. staro-irlandzki *eter*, sanskryt *anter* (jako w)¹⁰² itd.) oraz *լայ* (kaj) jako miejsce zatrzymania się, stan i raczej pochodzi z praindoeuropejskiego rdzenia **g^uā-* (oraz **g^uem-*), czyli 'iść, przyjść'¹⁰³.

Termin *հիւղ* (hiugh) – w wersji *հիւղեայ* (hiugheaj) występuje 72 razy i jest to greckie zapożyczenie, które również występujące w różnych derywacjach w ogólnym znaczeniu materii wszystkiego¹⁰⁴. Termin ten pojawia się w tłumaczeniu na ormiański jako *նիւտ* (niut) – dosłowny odpowiednik materii lub substancji¹⁰⁵. Już wymieniony profesor Aszot Abrahamjan, wybitny znawca terminologii Jeznika, podkreśla religijno-filozoficzną wartość traktatu Jeznika, podając jego poniższe zdanie,

⁹⁶ Dżahukjan, *Hajeren stugabanakan*, s. 396-397. Por. Aczarjan, *Hajeren*, t. 2, s. 564-566.

⁹⁷ Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 203.

⁹⁸ Por. Abrahamjan, *Jeznik*, s. 69-70.

⁹⁹ Jeznik Koghbaci, *Jeghc aghandoc*, s. 51.

¹⁰⁰ W oryginalne jest (*առ*)*ընթերակաց* (arrynterakac).

¹⁰¹ Jeznik Koghbaci, *Jeghc aghandoc*, s. 50.

¹⁰² Aczarjan, *Hajeren*, t. 2, s. 127.

¹⁰³ Dżahukjan, *Hajeren stugabanakan*, s. 380.

¹⁰⁴ Zob. Jeznik Koghbaci, *Jeghc aghandoc*. Por. Abrahamjan, *Jeznik*, s. 70.

¹⁰⁵ Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 332.

który twierdzi, „(...) że obok Boga nie istniała żadna «հիւղ» (hiugh), żaden նիւթ (niut), czyli materia”¹⁰⁶.

Co do terminologicznego zastosowania tych rzeczowników, nie można mieć najmniejszej wątpliwości – przecież „(...) nazwa ta była հիւղ (hiugh), który jest materią (...)”¹⁰⁷. Dalej Jeznik wyjaśnia: „Dlatego sądzi się, że istniało coś wraz z nim, co nazywano hiugh¹⁰⁸ i niut¹⁰⁹, zatem z tego [Bóg] stworzył wszystkie stworzenia, oddzielił je za pomocą mądrości i przyozdobił harmonią oraz pięknem”¹¹⁰.

W języku ormiańskim jest to już zapożyczenie z greckiego – ὕλη (ihli) w sensie materii lub przedmaterii czy też elementu¹¹¹.

Terminologia teologiczna Jeznika nie byłaby kompletna, gdyby zabrakło w jego słownictwie rzeczownika *արարիչ* (araricz)/*զարարիչ* (zarariczn) w sensie Stwórcy¹¹² w ujęciu przyczyny, prapoczątku, czyli Boga (występuje w różnych derywacjach 54 razy). Wystarczy przeanalizować nawet ten jeden, przytoczony także przez A. Abrahamjana, fragment traktatu Jeznika:

Jeszcze bardziej należy potępić greckich filozofów, ponieważ mimo że mieli dostęp do wiedzy, nie poznali Stwórcy¹¹³ poprzez naukę. Oni także zakładają istnienie samoistnej substancji jako pierwotnej przyczyny¹¹⁴ wszystkiego, która nie pochodzi od nikogo, lecz sama w sobie była pierwszym bytem samoistnym. Za drugiego boga i stwórcę uważają umysł, trzecim – ducha, którego nazywają duchem wszystkiego. Uznając te dwa byty za pochodzące od jednej pierwotnej przyczyny, wykazali, że zbliżyli się do drzwi prawdziwej wiedzy, ale tworząc niezliczone inne wyobrażalne i widzialne bóstwa wywodzące się z nich, sami zamknęli drzwi do wiedzy o wierze¹¹⁵.

Jeznik stwierdza jednoznacznie i niemal autorytarnie, iż to „(...) Bóg jest stwórcą¹¹⁶ (...), a nie natura”¹¹⁷.

¹⁰⁶ Abrahamjan, *Jeznik*, s. 70.

¹⁰⁷ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 4.

¹⁰⁸ Hiugh (*հիւղ*) jako *materia*.

¹⁰⁹ Niut (*նիւթ*) jako *materia*.

¹¹⁰ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 4.

¹¹¹ Dżahukjan, *Hajeren stugabanakan*, s. 462.

¹¹² Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 69.

¹¹³ W oryginale jest *զարարիչ* (zarariczn).

¹¹⁴ W oryginale jest *սլուսման ամենայնի* (patczarr amenayni).

¹¹⁵ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 43; Abrahamjan, *Jeznik*, s. 66.

¹¹⁶ W oryginale jest *արարիչ* (araricz).

¹¹⁷ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 5.

Również jak w przypadku *uṗuṗnuṑ* (ararac), czyli ‘istota’, rzeczownik *uṗuṗh̄* (araricz) – ‘Stwórca’, wywodzi się prawdopodobnie z praindoeuropejskiego rdzenia *ar-* (możliwe porównanie np. z awestyjskim *arənāvi* jako ‘powstało, dzieło’ itd.), skąd mamy *uṗuṗ-* (arar-)¹¹⁸ od czasownika *uṗuṗuṗ* (arnem – ‘robić, czynić’)¹¹⁹ z końcówką *-uṑ* (-ac), który mógł pochodzić z indoeuropejskiego *g*¹²⁰. Dla porównania można zaproponować awestyjski *arənāvi* (raczej także w znaczeniu ‘powstało, dzieło’)¹²¹.

Rzeczownik *uṗuṑ* (andzn), w uogólnionym znaczeniu ‘osoba’¹²², został używany przez Jeznika w różnych derywacjach 73 razy, w tym także jako antonim *uṗuṑuṗuṑ* (czandznauor), czyli ‘nieosoba, niesubstancja’ itp. W przypadku *uṗuṑ* jednak chodzi o pojęcie zbliżone do łacińskiej *subsistentia* (czyli ‘istnienie’) lub *persona*, czyli jako „de facto i indywidualnie istniejący byt lub rzecz”¹²³. Np. „A potem, mówią, nazwał siebie¹²⁴ bogiem, co jeszcze bardziej spotęgowało jego pychę, ponieważ nie postąpił według słów Mądrości – im wyżej się wzniesiesz, tym bardziej bądź pokorny”¹²⁵. Teologiczne zastosowanie rzeczownika jako terminu również jest bez wątpienia uzasadnione. A. Abrahamjan, który *de facto* jest jednym z nielicznych badaczy terminologii Jeznika, uważa, że rzeczownik „osoba” zajmuje wyjątkowe miejsce w jego twórczości, gdzie jest używany głównie w krytyce odrzucanych przez niego wyjaśnień dotyczących pojawienia się zła i przesądnych pojęć zakładających istnienie wyimaginowanych, fikcyjnych istot. Zatem, konkluduje A. Abrahamjan, Jeznik próbuje pokazać, że zło, które występuje w rzeczywistości, nie jest „osobą”¹²⁶.

Faktycznie „[...] słowo „uṗuṑ” (andzn) nie ma w szczególności znaczenia osoby, lecz jest używane w znaczeniu «przedmiot, istota, byt»”¹²⁷. Np. według Jeznika „[m]orderstwo nie jest bytem”¹²⁸, cudzołóstwo nie jest bytem¹²⁹ ani też pozostałe rodzaje zła, jedno po drugim”¹³⁰.

¹¹⁸ Zob. Olsen, *The noun*, s. 474, 479.

¹¹⁹ Por. Martirosyan, *Etymological*, s. 198.

¹²⁰ Dżahukjan, *Hin hajereni werdżacancneri cagumy*, s. 55.

¹²¹ Aczarjan, *Hajeren*, t. 1, s. 262. Por. Olsen, *The noun*, s. 237.

¹²² Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 40.

¹²³ Zob. Abrahamjan, *Jeznik*, s. 73.

¹²⁴ W oryginale jest *uṗuṑ* (andzn).

¹²⁵ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 47.

¹²⁶ Abrahamjan, *Jeznik*, s. 72-73.

¹²⁷ Jezynkaj Wardapeti Koghbacuoj, *Jeghc Aghandoc*, s. 292.

¹²⁸ W oryginale jest *uṗuṑ* (andzn).

¹²⁹ W oryginale jest *uṗuṑ* (andzn).

¹³⁰ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 6.

G. Dżahukjan twierdzi, że *uľāľ* (andzn) pochodzi od indoeuropejskiego rdzenia *ang'hen-*, w znaczeniu ‘oddech, osoba’¹³¹ (można też porównać z praindoeuropejskim **h2enh1-* – ‘oddychać’)¹³².

uľuľuľuľuľuľuľ (marmnavor) pojawia się w różnych derywacjach 28 razy, w dosłownym znaczeniu oznacza ‘coś, co posiada ciało’ lub ‘jest materiale’¹³³. *uľuľuľuľuľuľuľ*, jako termin, jest blisko do *uľāľuľuľuľuľuľ* (andznawor – ‘osoba, substancja’) i ma dość podobne zastosowanie. Jeznik akceptuje materialność świata i używa terminu „cielesny” w znaczeniu materialnym, podkreślając materialną naturę przedmiotów. W jego ujęciu ciało nie ogranicza się wyłącznie do ludzkiego lub zwierzęcego organizmu, ale odnosi się do wszelkich bytów materialnych w ogóle.

Sam Jeznik podaje typowy przykład postrzegania wyrazu jako terminu teologicznego: „(...) Powiedział to wszystko, aby pokazać, że to, co jest widzialne, jest cielesne¹³⁴, a to, co niewidzialne, jest bezcielesne”¹³⁵. Przecież „(...) to, co jest niematerialne, jest naturą prostą, jak aniołowie, demony i dusze ludzkie”¹³⁶.

Wedle G. Dżahukjana i H. Aczarjana nie można wykluczyć, że *uľuľuľuľuľuľuľ*, który pochodzi z *uľuľuľhľ* (marmin), być może ma korzenie w indoeuropejskim rdzeniu **mrmeno-* (obok formy **mlmeno-*). Dla porównania mamy w sanskrycie słowo *márman-*, czyli ‘staw, pachwina, ważny organ, nieosłonięta część ciała’, a także litewskie *melmenys* – ‘mięso pokrywające nerkę’, choć zbieżność może również być przypadkowa i prawdopodobnie w rachubę wchodzi także zapożyczenie irańskie¹³⁷.

Ostatni w tym artykule termin używany przez Jeznika – *uľuľuľ* (pordz) lub *uľuľuľ uľuľuľuľ* (pordz irac(n)) także z różnymi derywacjami, zastosowany 35 razy, ma znaczenie ‘doświadczenia’ (faktycznego, rzeczywistego)¹³⁸. Używając terminów *uľuľuľ* (czyli ‘doświadczenie’) lub *uľuľuľ uľuľuľuľ* (w sensie ‘zrealizowane doświadczenie’), Jeznik zauważa, że prawdziwość tego, co zostało powiedziane, zostaje wykazana lub potwierdzona

¹³¹ Dżahukjan, *Hajeren stugabanakan*, s. 58-59. Por. Aczarjan, *Hajeren*, t. 1, s. 203; G. Dżahukjan, *Hajoc lezwi patmutjun: Nachagrajin zamanakasrdżan*, Jerewan 1987, s. 112.

¹³² Martirosyan, *Etymological*, s. 94.

¹³³ Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 460.

¹³⁴ W oryginale jest *uľuľuľuľuľuľuľ* (marmnavor).

¹³⁵ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 20.

¹³⁶ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 19.

¹³⁷ Dżahukjan, *Hajeren stugabanakan*, s. 518. Por. Aczarjan, *Hajeren*, t. 3, s. 287-288; Olsen, *The noun*, s. 472.

¹³⁸ Bedrosian, *Classical Armenian to English Dictionary*, s. 733.

przez doświadczenie lub doświadczenie i realia, czyli sytuację, praktyczne życie¹³⁹. Np. „To doświadczenie¹⁴⁰ znają nie tylko chrześcijanie, ale także poganie i magowie”¹⁴¹ lub „Doświadczenie i fakty [փորձ և փաստ] pokazują, że tak jest”¹⁴².

W tym przypadku również nie ma wątpliwości, że jest to słowo indoeuropejskie: **phor-g!*- od rdzenia **per-* – ‘próbować’. Można też porównać z łacińskim *periculum* jako ‘eksperyment, próba, niebezpieczeństwo, kłopoty’ albo *experimentum* jako tylko ‘eksperyment, próba’ czy staro-wysoko-niemieckim *fara* – ‘szpiegostwo, niebezpieczeństwo’¹⁴³ itd.

3. Podsumowanie

Jeznik był jednym z pierwszych ormiańskich teologów, który rozwijał terminologię chrześcijańską w języku ormiańskim, czerpiąc zarówno z tradycji greckiej, syryjskiej, jak i lokalnego dziedzictwa językowego. Jego dzieło *Przeciwko sektom* stanowi jeden z przykładów użycia w miarę precyzyjnych terminów w obronie monoteizmu i wczesnochrześcijańskiej percepcji wiary.

Odpowiedzią na pierwsze pytanie badawcze (jakie znaczenie ma wprowadzana przez Jeznika terminologia teologiczna w języku ormiańskim) jest wniosek, że terminologia teologiczna Jeznika ma kluczowe znaczenie dla rozwoju wczesnochrześcijańskiej myśli teologicznej w Armenii oraz dla ukształtowania się ormiańskiej tradycji literackiej i religijnej. Jeznik, jako teolog i filozof, odegrał ważną rolę w adaptacji terminów teologicznych, które były stosowane w literaturze greckiej i syryjskiej, na potrzeby języka ormiańskiego. Wprowadzenie przez niego tych terminów miało na celu nie tylko stosunkowo dokładne stosowanie kluczowych pojęć religijnych, ale także umożliwienie ormiańskim teologom prowadzenie pogłębionych dyskusji na tematy związane z wiarą, zbawieniem, czy naturą Boga¹⁴⁴. Było to szczególnie istotne w kontekście

¹³⁹ Por. Abrahamjan, *Jeznik*, s. 76.

¹⁴⁰ W oryginale jest փորձ (pordz).

¹⁴¹ Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 19.

¹⁴² Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, s. 44.

¹⁴³ Dżahukjan, *Hajeren stugabanakan*, s. 767. Por. Aczarjan, *Hajeren*, t. 4, Jerewan 1979, s. 520; Olsen, *The noun*, s. 14; Martirosyan, *Etymological*, s. 653.

¹⁴⁴ Kwestie debat o podobnym lub zbliżonym charakterze są omawiane również w: T. Jurczyk, *The Notion of „holy” in Ancient Armenian Texts from the Fifth*

budowy tożsamości teologicznej Armenii jako narodu chrześcijańskiego po przyjęciu chrześcijaństwa w IV wieku. Dzięki terminologii wprowadzonej przez Jeznika, ormiański język i piśmiennictwo zyskały zdolność wyrażania subtelnych niuansów teologicznych, które wcześniej były trudne do uchwycenia (w kontekście języka ormiańskiego). Jego wpływ na rozwój teologii ormiańskiej stanowi fundament dla późniejszej ewolucji myśli religijnej w Armenii¹⁴⁵.

Odpowiedzią na drugie pytanie badawcze (określenie zakresu znaczeniowego powyższych terminów) jest konkluzja, że one również mają kluczowe znaczenie dla zrozumienia, w jaki sposób wczesnochrześcijańska myśl teologiczna została przekształcona i zaadoptowana do języka ormiańskiego, często na podstawie już funkcjonującego w zasobie słownictwa ormiańskiego. Co więcej, etymologia terminów, które pojawiają się w traktacie Jeznika, wskazuje na wysoki poziom zakorzenienia powyższego słownictwa w języku ormiańskim, uwidaczniając ich:

- akceptację na poziomie terminologii ormiańskiej wczesnochrześcijańskiej mentalności teologicznej;

Century CE: A Comparative Approach Using Digital Tools and Methods, Bielefeld 2022; M.J. La Civita, *People, Look East: Armenia's Poet of the Soul*, 26.02.2023, Catholic Near East Welfare Association, w: <https://cnewa.org/armenias-poet-of-the-soul> (dostęp: 26.01.2025); K. Stopka, *Armenia Christiana*, Kraków 2017, s. 49-69, 52-69.

¹⁴⁵ Przykłady późniejszych i podobnych zastosowań terminologii wprowadzonej przez Jeznika można zobaczyć m.in. w następujących traktatach i utworach: M. Chorenaci, *Szarakan, S. Cnndean czragalojc*, w: https://arak29.org/all_new/book/t12_1.htm (dostęp: 20.01.2025); N. Sznorhali, *Jerger žamagrkc*, w: https://arak29.org/sharakan_new/book/t69_1.htm?wid=158 (dostęp: 24.01.2025); Buzand, Chorenaci, Gheuond, Draschanakertci, Towma, Lastiwerc, *Ararac*, w: <https://historians.armeniancathedral.org/wa/w5301.htm> (24.01.2025); J. Howakanjan, *Kristoneutjuny` mer azgajin woghbergutjan hamatekstum*, „Amberd Bulletin” 1 (2024) s. 86-101; G. jeps. Cziftczjan, *Aptakd Czwachco`uc*, dziennik „Asbarez” z dnia 02.09.2016; N. Akinean, *Jeghisze Wardapet Koghbeci, Keankn jeu grakan gorcuneutjuny*, „Handes Amsoreaj” 10-12 (1950) s. 385-421; G. Narekaci, *Matean Woghbergutean*, w: https://hycatholic.ru/pro/biblioteca/Մատյան_Ողբերգության_գրքար.pdf (dostęp: 24.01.2025); K.A. Aghceci, *Hogewor jerger, Andzink nuirealk*, 06.06.2023, w: <https://www.art365.am/unilu-lapnawnp/անձինք-նուիրեալք-սուրբ-հոիփսիմյանց-կոյսերը> (dostęp: 24.01.2025); G. Narekaci, *I choroc srti chosk ynd Astucoj*, w: https://narek.zoraweb.com/t1_1.htm (dostęp: 24.01.2025); Korjun, Buzand, Jeghisze, Chorenaci, Sebeos, Gheuond, Draschanakertci, Towma, Lastiwerc, *Harradżagojn*, w: <https://historians.armeniancathedral.org/la/111640.htm> (dostęp: 24.01.2025); W. Ajgekci, *Žoghowacoj arrakac Wardanaj*, w: https://hycatholic.ru/pro/biblioteca/ՎԱՐԴԱՆ_ԱՅԳԵԿՑԻ_Ժողովածոյ_ստակաց_Վարդանայ.pdf (dostęp: 24.01.2025).

- funkcjonowanie jako odpowiedź na wpływy klasycznych tradycji chrześcijańskich oraz specyficznych teologicznych potrzeb lokalnej społeczności.

Warto przypomnieć, że terminologia wprowadzona przez Jeznika bazuje na tłumaczeniu terminów m.in. z greki i łaciny na język ormiański. Jednym z głównych wyzwań było przełożenie na język ormiańskich pojęć abstrakcyjnych, takich, jak *հիւղ* (hiugh), *ուժձ* (andzn), *նիւթ* (niut) itd. Etymologia tych terminów ma duże znaczenie w kontekście zrozumienia ich specyficznego znaczenia w filozofii i teologii chrześcijańskiej. Jeznik często dostosowywał te terminy do ormiańskiej fonologii i gramatyki, zachowując jednocześnie ich teologiczne znaczenie. Co więcej, nie ograniczał się jedynie do tłumaczenia istniejących terminów, ale również zaadoptował lub tworzył nowe słowa, które miały odzwierciedlać charakterystyczne koncepcje teologiczne, np. *արարիչ* (araricz – ‘stwórca’), *անկիզ* (anskizb – ‘bez początku’), *էական* (eakan – ‘samobyty’), *չգոյ* (chgoj – ‘niebyty’) *չէական* (czekakan – ‘niesamobyty’), *չշնչեղիւսնոյն* (czmsztndzenawor – ‘niewieczny’). Etymologiczna analiza tych terminów wskazuje, że Jeznik tworzył też neologizmy, które bazowały na już istniejących słowach w języku ormiańskim.

Z perspektywy terminologicznej całkowicie uzasadnione jest stwierdzenie, że w V wieku nie było „(...) jeszcze określonych terminów naukowych, ale Jeznik potrafił znaleźć odpowiednie słowa, czasami używając dwóch lub trzech różnych wyrazów o tym samym znaczeniu (...)”¹⁴⁶.

Terminologia Jeznika odegrała istotną rolę w odróżnianiu wczesnochrześcijańskich doktryn wiary Ormian od pogańskich tradycji (zaratustrianizmu) oraz wpływów grecko-rzymskich i perskich. Była częścią procesu budowania ormiańskiej tożsamości narodowej opartej właśnie na chrześcijaństwie. W gruncie rzeczy jego „(...) dzieło (...) stanowi błyskotliwą obronę podstaw chrześcijańskiej teologii (istoty jedności – przeciwko kultowi żywiołów, politeizmowi, dualistycznej wizji świata, chrześcijańskiej koncepcji duszy i ciała, antropocentrycznemu światopoglądowi oraz indywidualizmowi człowieka i wynikającemu z tego zła i tragicznego stanu człowieka), faktycznie ustanawia w nowo powstającej literaturze ormiańskiej całościową wizję chrześcijańskiej teologii łacińskiej i średniowiecznego chrześcijańskiego światopoglądu. Jeznik (...) staje się w tym kontekście (...) pierwszym i fundamentalnym teoretykiem [ormiańskiej rzeczywistości]”¹⁴⁷.

¹⁴⁶ M. Abeghjan, *Jerker G*, Jerewan 2015, s. 149.

¹⁴⁷ Zob. E. Aghajian *et al.*, *Haj żoghowrdi patmutjun*, t. 2, Jerewan 1984, s. 447.

Bibliography

Sources

- Buzand, Chorenaci, Gheuond, Draschanakertci, Towma, Lastiwerci, *Ararac*, w: <https://historians.armeniancathedral.org/wa/w5301.htm> (24.01.2025).
- Grigor Narekaci, *I choroc srti chosk ynd Astucoy*, w: https://narek.zoraweb.com/t1_1.htm (dostęp: 24.01.2025).
- Grigor Narekaci, *Matean Woghbergutean*, w: https://hycatholic.ru/pro/biblioteca/Մատյան_Ողբերգության_գրաբար.pdf (dostęp: 24.01.2025).
- Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, w: American University of Armenia, <https://digilib.aua.am/book/162/%5BԵՂԾ%20ԱՂԱՆԴՈՅ%20ԵԶՆԻԿԻ%20ԿՈՂԲԱՑԻՈՅ%5D> (dostęp: 19.01.2025).
- Jezniki Wardapeti Koghbacuoj, *Jeghc Aghandoc*, w: https://zoraweb.com/files/zw/books/Եղծ_աղանդոց_Եզնիկ_Կողբացիոյ.pdf (dostęp: 18.01.2025).
- Jezynkaj Wardapeti Koghbacuoj, *Jeghc Aghandoc*, Jerewan 1994.
- Jeznik Koghbeci, *Jeghc aghandoc*, Jerewan 1994.
- Yeznik Koghbatisi, *Refutation of the Sects*, tł. i ed. T. Samuelian, New York 1986.
- Komitas A Aghceci, *Hogewor jerger, Andzink nuirealk*, 06.06.2023, w: <https://www.art365.am/unlu-կարդանք/անձինք-նուիրեալք-սուրբ-հռիփսիմյանց-կույսերը> (dostęp: 24.01.2025).
- Korjun, Buzand, Jeghisze, Chorenaci, Sebeos, Gheuond, Draschanakertci, Towma, Lastiwerci, *Harradžagojn*, w: <https://historians.armeniancathedral.org/la/111640.htm> (dostęp: 24.01.2025).
- Nerses Sznorhali, *Erger Žamagrkc*, w: https://arak29.org/sharakan_new/book/t69_1.htm?wid=158 (dostęp: 24.01.2025).
- Wardan Ajgekci, *Žoghowacoj arrakac Wardanaj*, w: https://hycatholic.ru/pro/biblioteca/ՎԱՐԴԱՆ_ԱՅԳԵԿԵՑԻ_Ժողովածոյ_առակաց_Վարդանայ.pdf (dostęp: 24.01.2025).

Studies

- Abeghjan M., *Jerker G*, Jerewan 2015.
- Abrahamjan A., *Jeznik Koghbacu jerki terminabanutjan masin*, „Patmabanasirakan handes” 3(1971) s 61-77.
- Aczarjan H., *Hajeren armatakan barraran*, t. 1-4, Jerewan 1971-1979.
- Aghajan E.B. – Arrakeljan B.N. – Awetisjan H.A. – Galoian G.A. – Jeremjan S.T. – Chaczikjan L.S. – Hakobjan A.M. – Howhannisjan A.G. – Nersisjan M.G., *Haj žoghowrdi patmutjun*, t. 2, Jerewan 1984.
- Akinean N., *Jeghisze Wardapet Koghbeci, Keankn jeu grakan gorcuneutjuny*, „Handes Amsoreaj” 10-12 (1950) s. 385-421.

- Arpee L., *A History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time*, New York 1946.
- Auetikean G. – Siurmelean Ch. – Augerean M., *Nor barrgirk hajkazean lezui*, t. 1, Wernetik 1836.
- Bedrosian M., *Classical Armenian to English Dictionary*, Venice, S. Lazarus Armenian Academy, 1875-79, w: https://ia801706.us.archive.org/7/items/ClassicalArmEngBedrosian/Classical_Arm-Eng_Bedrosian.pdf (01.04.2025).
- Belardi W., *Sull'origine delle voci armene antiche inizianti con -pat*, „Handes Amso-rya” 75/10-12 (1961) s. 385-392.
- Blanchard M.J. – Darling Young R., *A Treatise on God Written in Armenian by Eznik of Kolb (floruit c. 430-c. 450): An English Translation, with Introduction and Notes*, Leuven 1998.
- Boyce M., *Zoroastrians. Their Religious Beliefs and Practices*, London – New York 2003.
- Casey R.P., *The Armenian Marcionites and the Diatessaron*, „Journal of Biblical Literature” 57/2 (1938) s. 185-194.
- Choksy Jamsheed K., *The Notion of Dualism (Iranian Religions: Zoroastrianism)*, The Circle of Ancient Iranian Studies, w: https://www.cais-soas.com/CAIS/Religions/iranian/Zarathushtrian/notion_dualism.htm (dostęp: 03.02.2025).
- Chorenaci M., *Szarakan, S. Cnndean czragalojc*, w: https://arak29.org/all_new/book/t12_1.htm (dostęp: 20.01.2025).
- Częsz B., *Schemat polemiki z Marcjonem u Ireneusza z Lyonu i Eznika z Kolb*, „Vox Patrum” 6 (1984) s. 71-80.
- Cziftczjan G., *Aptakd Czwachco'uc*, dziennik „Asbarez” z dnia 02.09.2016, w: <https://asbarez.am/archives/263102> (dostęp: 24.01.2025).
- Doluchanjan E., *Sen Arewszatjany V-VI dareri haj pilisopajakan mtki hetazotogh*, w: *Sen Arewszatjan 90*, Jerewan 2020, s. 95-105.
- Dżahukjan G., *Hajeren stugabanakan barraran*, Jerewan 2010.
- Dżahukjan G., *Hajoc lezwi patmutjun: Nachagrajin zamanakasrdżan*, Jerewan 1987.
- Dżahukjan G., *Hin hajereni werdżacancneri cagumy*, „Patma-banasirakan handes” 1-2 (1994) s. 53-66.
- Encyklopedia PWN, w: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Mojzesz-z-Chorenu;3942732.html> (dostęp: 24.01.2025).
- Howakanjan J., *Kristoneutjuny` mer azgajin woghbergutjan hamatekstum*, „Amberd Bulletin” 1 (2024) s. 86-101.
- Jezniki ew ir „Jeghc Aghandacoc” i Masin, Karcikner, „Szoghakat” 4 (1955) s. 108-114.
- Jurczyk T., *The Notion of „holy” in Ancient Armenian Texts from the Fifth Century CE: A Comparative Approach Using Digital Tools and Methods*, Bielefeld 2022.
- Kaim B., *Wiecznie płonący ogień. Historia Zoroastryzmu. Notatki z wykładu*, opr. P. Borycki, Warszawa 2015.

- Kronen J. – Menssen S., *The defensibility of Zoroastrian dualism*, „Religious Studies” 46/2 (2010) s. 185-205.
- La Civita M.J., *People, Look East: Armenia’s Poet of the Soul*, 26.02.2023, Catholic Near East Welfare Association, w: <https://cnewa.org/armenias-poet-of-the-soul> (dostęp: 08.02.2025).
- Langlois V., *Collection des historiens anciens et modernes de l’Arménie*, t. 1, Paris 1867.
- Livshits V., *Armeno-Partho-Sogdica*, „Iran and the Caucasus” 10/1 (2006) s. 77-86.
- Lucca P., *If Man Had Received Such a Nature...’: Textual Form, Transmission, and Interpretation of a Passage in Eznik’s Refutation of the Sects (Book I, 11 [§ 45])*, „Annali di Ca’ Foscari. Serie orientale” 55 (2019) s. 173-198.
- Martirosyan H., *Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon*, Leiden – Boston 2010.
- Matevosyan A., *The Dogma of the Holy Trinity in the Letter of Eznik of Kolb*, „Bulletin of the Institute of Oriental Studies” 3/1 (2023) s. 44-51.
- Meillet A., *Esquisse d’une grammaire comparée de l’arménien classique*, Vienne 1936.
- Meillet A., *Sur l’étymologie de Or*, „Revue des études arméniennes” 5 (1925) s. 183-184.
- Meillet A., *Sur le sens d’un passage d’Eznik*, „Revue des études arméniennes” 5 (1925) s. 179-181.
- Mnatsakanyan P., *Kultura języka ormiańskiego w dawnej Polsce*, Kraków 2015, s. 21-22.
- Olsen B.A., *Armenian*, w: *The Indo-European Languages*, red. M. Kapović, London – New York 2017, s. 421-451.
- Olsen B.A., *The noun in Biblical Armenian: origin and word-formation: with special emphasis on the Indo-European heritage*, Berlin – New York 1999.
- Orengo A., *Eznik of Kolb as a Translator of Methodius of Olympus*, w: *Greek Texts and Armenian Traditions: An Interdisciplinary Approach*, red. F. Gazzano – L. Pagani – G. Traina, Berlin – Boston 2016, s. 31-45.
- Pisowicz A., *Gramatyka ormiańska (Grabar – Aszcharabar)*, Kraków 2001.
- Próchniak D., *Od ortodoksji do kościoła narodowego. Armenia w epoce wczesnochrześcijańskiej (301-726)*, „Vox Patrum” 40 (2001) s. 49-82.
- Russell J.R., „Eznik of Kolb,” *Encyclopædia Iranica*, t. 9/2, s. 129-130, w: <http://www.iranicaonline.org/articles/eznik-of-kolb> (02.04.2025).
- Sahakjan N., *Te inczn e jeghcum Jezniky. Misak Chostikjani žoghowrdakan hawatalikneri pntrtuky Koghbacu jerkum*, „Mszakujt ew ardiakanacum”, w: <https://modernities.am/ժողովրդական-հավատալիքներն-ու-եկեղեց> (dostęp: 09.02.2025).
- Stone E., *Biblical Figures in the Armenian Tradition*, w: *Biblical Figures in Deuterocanonical and Cognate Literature*, ed. H. Lichtenberger – U. Mittmann-Richert, Berlin – New York 2008, s. 629-646.
- Stopka K., *Armenia Christiana*, tł. T. Bałuk-Ulewiczowa, Kraków 2017.
- Thomson R.W., *ELIŠĒ*, w: *Encyclopædia Iranica*, t. 8/4, s. 365-366, w: <https://www.iranicaonline.org/articles/elise> (01.04.2025).

Thomson R.W., *An Introduction to Classical Armenian*, New York 1989.

Wace H. – Piercy W.C., *A Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century A.D., with an Account of the Principal Sects and Heresies*, Boston 1911.

Williams C.S.C., *Eznik's résumé of Marcionite doctrine*, „The Journal of Theological Studies” 45/177-178 (1944) s. 65-70.

Young S., *Baltic*, w: *The Indo-European Languages*, ed. M. Kapović, London – New York 2017, s. 479-518.